

ČISTOTA PŮL ZDRAVÍ. ŠKOLA A PROMĚNY HYGIENICKÉHO STEREOTYPU V NOVOVĚKÉ SPOLEČNOSTI

Marie MAREČKOVÁ

Souhrn: *Problematika osobní hygieny, využívání lázní a vody nejen k čistotě, ale i k posilování a otužování těla či jako léčebného prostředku. Od počátku 19. století se začalo rozvíjet plavání, vznikaly veřejné plovárny a školy plavání. Od třicátých let 19. století byly zřizovány veřejné plovárny i pro ženy, kterým sloužily zejména k výuce plavání. V souvislosti s rostoucími hygienickými, ale i společenskými nároky měšťanstva se od poloviny 19. století v soukromých lázeňských budovách oddělovaly lázeňské prostory od zastřešených plováren a rozvinula se jejich specifická architektura. Špatné bytové a hygienické podmínky v chudinských čtvrtích vedly k nutnosti rozšiřovat veřejné lázně i se sprchami. Zejména prostřednictvím škol se šířila osvětová kampaň o čistotě jako nezbytné péči o vlastní zdravotní stav, tedy ve smyslu známého hesla čistota - půl zdraví.*

Klíčová slova: *osobní hygiena, hygienické podmínky, čistota, péče o zdravotní stav, lázně*

S modernizací školského a zdravotnického systému (*Zdravotní řád* z roku 1770, *Školský řád* z roku 1774) se prosazovalo i pojetí zdraví jako životní hodnoty a s tím související úsilí o ovlivnění vlastního zdravotního stavu prevencí a životním stylem.¹ Zdravá životospráva, tělesná hygiena, otužování, pohyb na čerstvém vzduchu a sportovní aktivity se v české vzdělané společnosti stávaly stereotypem. Dosud se voda a lázně využívaly především k očistě a k celkové tělesné hygieně či jako léčebná terapie k uzdravení. Postupně se však aktualizoval nový aspekt aplikace lázeňství s cílem využít volný čas k posilování, otužování a k regeneraci ducha a těla (Wellness). Reflektovaly to i proměny funkcí a forem veřejných městských říčních lázní i výstavných lázeňských budov.²

¹ VÁŇOVÁ, R. a kol. *Výchova a vzdělání v českých dějinách. Díl IV, sv. 1. Problematika vzdělávacích institucí a školských reforem (obecné školství 1848-1939, střední školství a učitelské vzdělávání 1914-1939)*. Praha: Karolinum 1992; WEIS, A. *Geschichte der Oesterreichischen Volksschulen I*. Prag, 1904, s. 107.

² VÁŇOVÁ, R. a kol. *Výchova a vzdělání v českých dějinách. Díl IV, sv. 1. Problematika vzdělávacích institucí a školských reforem (obecné školství 1848-1939, střední školství a učitelské vzdělávání 1914-1939)*. Praha: Karolinum 1992; WEIS, A. *Geschichte der Oesterreichischen*

Městské lázně byly v Evropě považovány za důležitá zařízení se zdravotním posláním. Lázeňské domy ve středověkých městech sloužily k tělesné očistě a hygieně, popřípadě i k terapeutickým účelům. Kromě obyčejných lázní, kde se návštěvníci myli ve studené vodě, byly využívány parní lázně. Veřejné městské lázně nabízely nejen vanovou koupel, ale i horkou parní lázeň či aplikaci horkého vzduchu. Páru získali lazebníci poléváním rozpálených želez nebo horkých kamenů. Lázeňské domy byly majetkem města či jednotlivých měšťanů, popřípadě klášterů apod. Lazebník obvykle lázeň nevlastnil, měl ji pronajatou. Zaměstnával čeledě a četné lázeňské pomocníky (muže i ženy), kteří pracovali jako topiči, hlídači šatů i jako maséři, kadeřníci či holiči, uměli pouštět žilou, přikládat baňky aj. Museli ošetřovat a léčit kožní nemoci, vředy či rány a provádět chirurgické zákroky. Tyto aktivity vedly ke střetu zájmů s městskými holiči či lékaři (chirurgy). Městské rady vydávaly pro lázeňský provoz svých zařízení lázeňské řády, které specifikovaly práva a povinnosti lazebníků i měšťanských zákazníků. V 16. století s rozšířením pohlavních nemocí (zvláště syfilis) se zvýšily požadavky na lékařské znalosti městských lazebníků.

K běžné lázeňské péči patřilo mytí hlavy, stříhání vlasů a vousů, popřípadě holení, určitá lékařská profylaxe a terapie, stejně jako podávání občerstvení a zajištění zábavy s hudbou a zpěvem. Lázně byly vybaveny okrouhlými dřevěnými káděmi či kamennými vanami naplněnými horkou vodou. Návštěvníci v nich seděli. Kádě i vany byly zakryty prkny, aby se teplota vody udržela či nejděle. V parních lázních hosté leželi na dřevěných lavicích u zdí, často se dávali masírovat. K utírání potu sloužily speciální roušky. Po lázni se tělo opláchno studenou vodou. Kvůli špatné hygieně se lázně zavíraly, zejména v době morových epidemií.

Výměna vody se pro její nedostatek prováděla v lázních zřídka a bylo zakázáno ji vypouštět na ulici. Zvláštní zvukový či vizuální signál obvykle oznamoval každou sobotu měšťanům, že lázeň je připravena. Lázeňské domy mívaly oddělené prostory pro muže a ženy. Kritické hlasy církevních hodnostářů i městských radních svědčí o tom, že se muži a ženy také koupali společně. Některé lázně sloužily i jako veřejné domy (bordely). V tom případě však počestnému majiteli lázeňského domu hrozil postih a ztráta měšťanské cti. Lazebnické povolání nebylo v tehdejší společnosti váženo.³

Návštěva lázní byla oblíbená ve všech vrstvách měšťanské společnosti. Městská inteligence, úředníci, kněží městské církve, učitelé městské školy a hudebníci dostávali od města finanční dotaci na lázeň. Řemeslníctví mistři navštěvovali lázně každých čtrnáct dnů zpravidla v termínu sjednaném pro celý cech. Tovaryšům platili lázně mistři. Náklady na lázeňský provoz se však postupně zvyšovaly, počet městských lázeňských domů se omezoval. Zřejmě se tak do jisté míry projevil vliv barokní a rokokové módy. K očistě stačilo otírání pokožky vlhkými a suchými ručníky, spolu s pudry a parfémy byly běžnými kosmetickými pomůckami dam hřebeny

Volkschulen I. Prag, 1904, s. 107.

³ VÁŇOVÁ, R. a kol. *Výchova a vzdělání v českých dějinách. Díl IV, sv. 1. Problematika vzdělávacích institucí a školských reforem (obecné školství 1848-1939, střední školství a učitelské vzdělávání 1914-1939)*. Praha: Karolinum 1992; WEIS, A. *Geschichte der Oesterreichischen Volkschulen I. Prag, 1904, s. 107.*

na vši, škrabátka hlavy apod. Místo parfémů byly oblíbené pižmové kuličky či tzv. pomandry, závěsné schránky na vonné látky, které se nosily jako módní doplněk zavěšené na krku či za pasem. Ke každodenním úkonům patřilo chytání blech.

V konzervativním středoevropském měšťanském prostředí se však respektovaly tradiční hygienické návyky a využívání lázeňských provozoven. Koncem 17. století nastalo oživení lázeňství, zejména se zdůrazňovaly ozdravné účinky studených koupelí. Anglická móda aktualizovala plavání a význam plaveckého sportu pro zdraví. Metodická výuka plavání byla orientována na potřeby armády jako součást vojenského výcviku, v první polovině 19. století vznikaly i soukromé civilní plavecké školy. Současně došlo k dalšímu rozkvětu lázeňství a využití přírodních minerálních pramenů k ozdravení a regeneraci organismu. Pobyt v proslulých módních evropských lázních nabízel bohaté šlechtické a měšťanské společnosti současně zábavu i terapii.⁴

Začala výstavba prvních krytých bazénů, neboť měšťanská společnost chtěla mít možnost koupat se či plavat i v zimě v moderních lázeňských domech, vyhovujících dobovým hygienickým i společenským potřebám. Přepychová lázeňská architektura odpovídala nové koncepci halových lázeňských staveb a umožňovala spojení lázní s tancem. Zatímco v létě se v krytých halách plavalo, v zimě se v lázeňských budovách pořádaly plesy a koncerty. Věhlasný lázeňský palác zřídil ve Vídni český soukenický tovaryš František Moravec. Za věno své ženy koupil dům (na Marxergasse 17) a chtěl provozovat vlastní soukenickou živnost. Protože se mu podnikání nedařilo, rozhodl se zřídit ve svém domě aktuální módní novinku, ruskou parní lázeň. Tato volba byla úspěšná. Když se nemocí oslabená pokojská arcivévodkyně Sofie po absolvování parní kúry pana Moravce zázračně uzdravila, zákazníci se jen hrnuli. Lázeňský dům pojmenovaný podle arcivévodkyně (Sofienbad) byl po přestavbě roku 1838 otevřen a roku 1845 změněn na akciovou společnost pod vedením Františka Moravce.

Ačkoli Moravec mezitím oslepl, podle projektu Augusta von Siccardsburga a Eduarda van der Nüla připravil velkolepou přestavbu svého lázeňského domu s moderním plaveckým bazénem a halou, která byla po svém dokončení 14. 6. 1846 největším veřejným lokálem tehdejší Vídně. V zimních měsících se zde konaly koncerty, měšťanské maškarní bály, ale také schůze a shromáždění. Při plesech bylo v budově místo pro 2 300 osob. K tanci obvykle hrál Johann Strauss. Věhlas získaly růžové bály. Každá přítomná dáma dostala kytici růží s ukrytým losem. Tradiční hlavní výhrou byly zlaté dámské hodinky. Přestavby a rozšiřování lázeňského paláce dále pokračovalo a roku 1899 podle návrhu ateliéru architektů Dehma a Olbrichta byla vybudována nová hlavní fasáda (do Marxergasse) v secesním stylu. Po renovaci roku 1948 plavecký bazén ztrácel na významu a hala se využívala zejména jako známý taneční sál. Od roku 1986 se realizovala přestavba na hotel, avšak 16. 8. 2001 tuto památnou budovu zničil velký požár.⁵

Obdobné výstavné lázeňské domy využívané ke kulturním a společenským účelům existovaly také v Praze a nesporně představovaly novou specifickou koncepci v architektuře evropských lázeňských domů. Historického věhlasu se dostalo budově

⁴ SELEDEC, W.; KRETSCHMER, H.; LAUSCHA, H. *Baden und Bäder in Wien*. Wien, 1987.

⁵ DÜLMEN van, R. *Kultura a každodenní život v raném novověku*. Praha: Argo, 1999, s. 358. ISBN 80-7203-116-3

Svatováclavských lázní na Novém Městě pražském (stávající na rohu Karlova náměstí a Resslovy ulice). Vlivem ohlasů revolučních událostí v Itálii a ve Francii z iniciativy tajného politického klubu Repeal a radikálních demokratů na nepovoleném shromáždění pražského lidu dne 11. 3. 1848 zde byly poprvé formulovány státoprávní a konstituční požadavky české buržoazie.⁶

Postupující modernizaci, industrializaci a urbanizaci provázely civilizační proměny. Vznik nových průmyslových oblastí vedl k migračním přesunům venkovského obyvatelstva do hygienicky nevyhovujících dělnických kolonií a ubytoven. Málo placená vysilující práce ve špatném prostředí podlamovala zdraví zaměstnaných mužů a žen. Přibývalo využití dětské práce. Nedostatečná úroveň stravování, odívání, vzdělání, kultury a také celkově nízká životní úroveň těchto stále početnějších skupin obyvatelstva reflektovala stávající sociálně ekonomické poměry. Mezi příčinami úmrtí začaly dominovat infekční choroby, především tuberkulóza a dětské infekce. Průměrná délka života se pohybovala kolem 50 let.

Za této situace bylo zřejmé, že státní zdravotní péče musí být zaměřena na systematickou prevenci infekčních onemocnění, na zajištění základní léčebné péče a na hygienická opatření. Po zbourání opevnění byly areály měst modernizovány, pro zabezpečení hygieny byly vybaveny kanalizací a vodovodním systémem. Dalším hygienickým opatřením bylo rozšíření počtu veřejných městských lázní i krytých bazénů, vybavených četnými sprchami. Dělnické vrstvy využívaly tyto levné lidové lázně po celý rok k základní tělesné hygieně.⁷

Pro realizaci hygienických opatření státní zdravotní politiky měla nezastupitelný podíl škola a výchovný systém. Byl zaměřen na preferování zdravého životního stylu a stereotypu hygienických návyků. Výuka zdravotnědy prohlubovala osobní zodpovědnost za zdravotní stav. Hygienické poznatky a návyky šířili žáci ve svých rodinách i dále. I přes přínosné aktivity četných charitativních organizací to byli zejména učitelé, kteří se svým pedagogickým působením a vlivem na okolí významně podíleli na prosazení zdravotních hygienických zásad do každodenního života.⁸

Závěrem lze shrnout výsledky výzkumu, který se zaměřil na problematiku osobní hygieny, využívání lázní a vody nejen k čistotě, ale i k posilování a otužování těla či jako léčebného prostředku. Od počátku 19. století se začalo rozvíjet plavání, vznikaly veřejné plovárny a školy plavání. Od třicátých let 19. století byly zřizovány veřejné plovárny i pro ženy, kterým sloužily zejména k výuce plavání. V souvislosti s rostoucími hygienickými, ale i společenskými nároky měšťanstva se od poloviny 19. století v soukromých lázeňských budovách oddělovaly lázeňské prostory od zastřešených plováren a rozvinula se jejich specifická architektura. Špatné bytové a hygienické podmín-

⁶ DRBAL, C. *Zdraví a zdravotní politika*. Brno: Masarykova univerzita, 1996, s. 8 n. Odtud i další údaje; PETRÁŇ, J. (ed.) *Počátky českého národního obrození 1770-1791. Společnosti a kultura v 70. – 90. letech 18. století*. Praha, 1990; PETRÁŇ, J. (ed.) *Dějiny hmotné kultury II, 1, 2*. Praha, 1995, 1997.

⁷ GANSTER, I. *Tröpfenbad – Schwimmbad – Wellnessoase*. Wien: AV Astoria Druckzentrum, s. 12. ISSN 0043-5317

⁸ MAREČKOVÁ, M. *České právní a ústavní dějiny. Stručný přehled a dokumenty*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2006, s.176. ISBN 80-244-1502-X

ky v chudinských čtvrtích vedly k nutnosti rozšiřovat veřejné lázně i s levnými sprchami. Zejména prostřednictvím škol se šířila osvětová kampaň o čistotě jako nezbytné péči o vlastní zdravotní stav, tedy ve smyslu známého hesla čistota - půl zdraví.

Literatura

- DRBAL, C. *Zdraví a zdravotní politika*. Brno: Masarykova univerzita, 1996. ISBN 80-210-1466-0.
- DÜLMEN van, R. *Kultura a každodenní život v raném novověku*. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-116-3
- EFMERTOVÁ, M. *České země v letech 1848–1918*. Praha, 1998. ISBN 80-85983-47-8
- GANSTER, I. *Tröpfenbad – Schwimmbad – Wellnessoase*. Wien: AV Astoria Druckzentrum. ISSN 0043-5317
- LNĚNIČKOVÁ, J. *České země v době předbřeznové*. Praha, 1999. ISBN 80-85983-27-3.
- MAREČKOVÁ, M. *České právní a ústavní dějiny. Stručný přehled a dokumenty*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2006. ISBN 80-244-1502-X
- MAREČKOVÁ, M. Vliv učitelů a měšťanských elit na šíření zdravotních návyků ve východoslovenských městech raného novověku. In *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd č. 21*. Brno: Masarykova univerzita, 2006, s. 14–15. ISBN 80-210-4002-5.
- NIKLÍČEK, L.; MANOVÁ, I. Česká hygiena na přelomu 19. a 20. století. *Dějiny vědy a techniky* 1981, 14, s. 146 n.
- PETRÁŇ, J. (ed.) *Dějiny hmotné kultury II, 1, 2*. Praha, 1995, 1997. ISBN 80-7184-086-62
- PETRÁŇ, J. (ed.) *Počátky českého národního obrození 1770-1791. Společnosti a kultura v 70. – 90. letech 18. století*. Praha, 1990.
- SELEDEC, W.; KRETSCHMER, H.; LAUSCHA, H. *Baden und Bäder in Wien*. Wien: Europa Verlag GesmbH, 1987. ISBN 3-203-50995-4
- URBAN, O. K některým aspektům životního stylu českého měšťanstva v polovině 19. století. In *Město v české kultuře 19. století*. Praha: Národní galerie v Praze, 1983.
- VÁŇOVÁ, R. a kol. *Výchova a vzdělání v českých dějinách. Díl IV, sv. I. Problematika vzdělávacích institucí a školských reforem (obecné školství 1848-1939, střední školství a učitelské vzdělávání 1914-1939)*. Praha: Karolinum, 1992.
- WEIS, A. *Geschichte der Oesterreichischen Volksschulen I*. Prag, 1904.

HYGIENE AND HEALTH SCHOOL AND TRANSFORMATIONS OF HYGIENIC STEREOTYPE IN MODERN SOCIETY

Abstract: Problems of personal hygiene, using water and baths for washing and overall body hygiene or as therapy for healing the body. Since early 19th century swimming became increasingly popular, with the result of opening of many public swimming pools and swimming schools. Since 1830s public swimming pools became accessible for women too and women learned to swim there. In relation to increasing hygienic and social demand of burghers spa was separated from indoor swimming

pools and their specific architecture developed. Poor housing and hygienic conditions in the poor quarters resulted in the necessity to extend public baths with cheap showers. Schools spread education about hygiene as the necessary precondition of good health in the sense of the well known saying Hygiene – Half Health.

Key words: personal hygiene, hygienic condition, care for health, cleanness, spa, bathhouse